

הרב הראל דביר

'שש מעלות בגדר גרמא' גרמא ב'מנחת יצחק' בהשוואה להגדרתו של הרב ישראל רוזן

פתיחה ומבנה המאמר

מוסכם בהלכה שהתורה אסרה בשבת מעשה ולא 'גרמא'.¹ ישנם מצביי ביניים שונים, שבהם נעשית מלאכה בשותפות כלשהי של האדם עם כוח אחר, וצריך להגדיר במדויק את קו הגבול שבין מעשה בידיים ל'גרמא'. יודגש כי לא מצאנו בחז"ל מקור לכך שיש 'גרמא אסורה', וההבנה הפשוטה היא שמה שאסור הוא מעשה בידיים, ו'גרמא' מותרת מן התורה. לפי הרב ישראל רוזן,² כדי שפעולה שמובילה למלאכה תיחשב 'גרמא', צריך שיתקיימו שני תנאים: (1) האדם עושה פעולה 'מתה' בלבד, שאינה מתחילה שום תהליך. (2) התוצאה תתרחש אחר זמן על ידי גורם אחר בלתי תלוי בפעולת האדם (כמו האש שלא האדם הדליק, או שעון השבת שכבר זז מעצמו מערב שבת). בשו"ת 'מנחת יצחק' (ח"ב סי' טז) כתב שיש 'שש מעלות בגדר גרמא במלאכת שבת, זו למעלה מזו'. יש לבחון את היחס בין דברי ה'מנחת יצחק' ובין הגדרתו של הרב רוזן, שעליה מושתתת מדיניות מכון צומת. תחילה יוצגו דברי ה'מנחת יצחק' בתמצית, ולאחר מכן תיערך השוואה בינם ובין הגדרתו של הרב רוזן. מסקנת המאמר היא כי יש התאמה בין דברי ה'מנחת יצחק' ובין הגדרתו של הרב רוזן. מכיוון שהמאמר הולך בעקבות ה'מנחת יצחק', הדברים הובאו כאן בתמצית, והרוצה להרחיב יעיין ב'מנחת יצחק' עצמו, שם הסוגיה נפרשת בהרחבה ומצוינים כל המקורות.

א. תמצית דברי המנחת יצחק בעניין שש דרגות ב'גרמא'

א) עשיית מחיצה בכלים מלאים מים כדי שלא תעבור הדליקה - מחלוקת חכמים ור' יוסי,³ והלכה כחכמים שמותר, ואף ר' יוסי לא אסר אלא מדרבנן, שמה יכבה.

1. למקורות לכך, ראה: הרב ישראל רוזן, 'גרמא בשבת - מושג ושימושי', תחומין לד' (תשע"ד), עמ' 30-

19.

2. שם.

3. שבת קכ ע"א-ע"ב.

- (ב) **נתינת מים על טלית שאחז בה האור** - רב יהודה התיר,⁴ הרי"ף⁵ והרא"ש⁶ השמיטו, וביאר הרמב"ן,⁷ שהרי"ף מחמיר משום שאין הפסק בין האש למים. רוב הראשונים הקלו,⁸ ודעת הרא"ש אינה ברורה.
- (ג) **עשיית מחיצת מים בלי הפסק כלי בפני הדליקה** - תוספות⁹ כתבו בשם ר"ח ור"ת לאסור מן התורה, אך ציינו שבירושלמי¹⁰ מבואר להתיר.
- (ד) **נתינת מים תחת הנר לקבל ניצוצות** - נאסרה במשנה,¹¹ רש"י¹² כתב שנחשבת כיבוי, ומשמע שמן התורה, וקל וחומר לפוסקים שאסרו מן התורה עשיית מחיצת מים כנ"ל. לתוספות¹³ בשם ה"ר פורת וכן לרא"ש¹⁴ אין איסור תורה, אלא אם כן נותן מים תחת הנר ממש בזמן נפילת הניצוצות.
- (ה) **פתיחת דלת כנגד מדורה בשבת, באופן שעלול לאפשר לרוח לכבות את המדורה** - רב יהודה התיר, ונאמר על כך בגמרא (שבת קכ ע"ב): 'לייט עלה אביי'. ה"ר"ח בפירושו לסוגיה הביא את דין 'זורה ורוח מסייעתו', שחייב ואינו נחשב 'גרמא'. מדברי הרא"ש¹⁵ נראה שדין 'זורה ורוח מסייעתו' נאמר רק במלאכת זורה, וקשה עליו מדברי אביי, ויש ליישב שמלאכת מבעיר דומה למלאכת זורה.
- (ו) **נתינת שמן בנר דולק** - נאמר בגמרא¹⁶ שהנותן חייב משום מבעיר, והמסתפק מהשמן שבנר חייב משום מכבה. התוספות תלו את החיוב בהשפעה מיידית על גודל הלהבה, ולא בהשפעה ארוכת הטווח על משך זמן הבעירה. הרא"ש¹⁷ תלה את החיוב בכך שהשמן הוא גוף הדבר הבוער, וכן משמע מרש"י.¹⁸

ב. הדרגה השלישית – נקודת הגבול בין אסור למותר לפי ה'מנחת יצחק'

יש להגדיר היכן עובר הגבול בין 'גרמא' למעשה, להלכה, בשש הדרגות של ה'מנחת יצחק'. ברור שהדרגה הראשונה היא 'גרמא', והשישית היא 'מעשה', אך לא ברור היכן עובר הגבול המדויק בין 'גרמא' ל'מעשה'. נראה שהדרגה השנייה נחשבת 'גרמא', שכן

-
4. שם.
  5. רי"ף, שבת מה ע"א בדפיו.
  6. רא"ש, שבת פט"ז סי' ז.
  7. רמב"ן, שבת קכ ע"א סד"ה הא.
  8. ראה ב"י, או"ח סי' שלד סעי' כג.
  9. תוס', שבת מז ע"ב ד"ה מפני.
  10. ירושלמי, שבת פ"ג ה"ח; פט"ז ה"ו.
  11. משנה, שבת מז ע"ב.
  12. רש"י, שבת מז ע"ב ד"ה שמקרב.
  13. תוס', שבת מז ע"ב ד"ה מפני.
  14. רא"ש, שבת פ"ג סי' כד.
  15. רא"ש, בבא קמא פ"ו סי' יא.
  16. ביצה כב ע"א.
  17. רא"ש, ביצה פ"ב סי' יז.
  18. רש"י, שבת כט ע"ב ד"ה שתהא.

הרמב"ם¹⁹ וה'שלחן ערוך'²⁰ התירו נתינת משקה על טלית (מים אסור משום 'כיבוס'), ובמקום אחר²¹ אף התבאר שההבנה שהרי"ף אוסר זאת אינה פשוטה כלל, ונראה יותר לבאר באופן אחר את השמטת הדין בנוסח הרי"ף שלפנינו, ראה שם. עוד נראה שהדרגה הרביעית חמורה מ'גרמא', שכך נאמר במפורש בגמרא (שבת מז ע"ב):

ולא יתן לתוכו מים מפני שהוא מכבה. לימא תנן סתמא כרבי יוסי, דאמר: גורם לכיבוי אסור... אפילו תימא רבנן, שאני הכא, מפני שמקרב את כיבוי.

הראשונים חילקו בין 'גרם כיבוי' שמותר מן התורה, ובמצבים מסוימים אף מדרבנן ובין 'מקרב כיבוי' שאסור וחמור מ'גרמא'; ויש ראשונים שמשמע מלשונם שאסור מן התורה, ונראה שגם לאוסרים מדרבנן, כתוספות והרא"ש שציין ה'מנחת יצחק', מדובר באיסור חמור מ'גרמא', כמפורש בגמרא.²² התוספות (שבת מז ע"ב ד"ה מפני) נימקו את ההחמרה בקירוב כיבוי וכך כתבו: 'ואף על גב דהוי גזירה לגזירה, קים להו לרבנן דהכא שייך למגזר טפי'. אם כן, יש לעיין בדינה של הדרגה השלישית, שה'מנחת יצחק' לא קבע את דינה.

ג. דברי התוספות בעניין 'מהיצת מים'

זו לשון ה'מנחת יצחק':

לעשות מחיצות של מים ממש בלא הפסק כלי בפני הדליקה, כמו שכתבו בתוס' שם בשם הר"ת והר"ח, וכתבו הפוסקים דהמשמעות בזה לשיטתם דהוי איסור מה"ת, אבל בירושלמי מבואר דיש להתיר אף במחיצות של מים ממש, עיין שם.

וכך כתבו התוספות (שבת מז ע"ב ד"ה מפני):

ור"ת גריס כפירוש ר"ח: מפני שמקרב כיבוי; דהתם²³ הוא דשרי לעשות מחיצה מכלים שיש בתוכן מים, שאינו מכבה כלום עד שיתבקעו הכלים, אבל הכא - אין הפסק בין מים לניצוצות, ומיד נכבות כשנופלות בכלי, והוי כמחיצת מים דאסירא, כגון מחיצת שלג וברד. וקשה לפירוש, דבירושלמי מוקי מתני' כר' יוסי, אבל לרבנן אפי' מחיצות של מים מותר.²⁴ ובפרק כל כתבי,²⁵ נמי שרו רבנן דר' יוסי בטלית שאחז בו האור מצד אחד ליתן עליו מים מצד אחר, ואם כבתה כבתה. ונראה דלפי הש"ס שלנו יש לחלק, דבמחיצה של מים - אף על גב דאין דבר מפסיק, מכל מקום שרי, שאין האש נופלת לתוך המים להדיא כי הכא, שהמים תחת הניצוצות ומקרב כיבוי טפי. ועוד, דאיכא למימר דהש"ס שלנו אוסר

19. רמב"ם, הל' שבת פי"ב ה"ו.

20. שו"ע, או"ח סי' שלד סעי' כד.

21. מאמרי: 'אי-ודאות כתנאי גרמא', אמונת עתיך 142 (שבט תשפ"ד), עמ' 151-153.

22. להרחבה בכל זה, ראה במאמרי הנ"ל, עמ' 151-157. לדיון לשאלה האם איסור מקרב כיבוי מן התורה ומדרבנן, ראה שם עמ' 156-157.

23. משנה, שבת קכ ע"א.

24. ירושלמי, שבת פט"ז ה"ו: 'א"ר יוסה: הוה סברין מימר מה פליגין, מימר ר' יוסה ורבנן בשעשה מחיצה של כלים, אבל אם עשה מחיצה של מים - לא. ממה דמר ר' שמואל בשם ר' זעירא: דר' יוסה היא - הדא אמרה, אפילו עשה מחיצה של מים היא המחלוקת'.

25. שבת קכ ע"א.

במחיצות של מים לרבנן, ומשום הכי מוקי מתניתין כרבנן,²⁶ ופליג אירושלמי, ולא דמי לטלית שאחז בו האור מצד אחד, שאינו אלא שלא תתפשט האור. שלוש נקודות בעקבות דברי התוספות:

(א) נראה שאין קשר בין אזכור הר"ח ובין אריכות הדין בדברי התוספות. בפירוש הר"ח שלפנינו, לא הוזכרה מחיצת מים, ורק נכתב: 'מפני שמקרב כיבוי, פי', כיון שנופלין הניצוצות במים מיד נכבין, ובכלים עד שיתבקעו'. ומלשון התוספות 'ור"ת גריס כפירוש ר"ח', נראה שאזכור ר"ח בא בהקשר של גרסה שהייתה לו בגמרא. ואכן, בתוספות ר"ח הזקן ותלמידו על אתר (שבת מז ע"ב סד"ה מפני), נכתב כך: 'ה"ג פר"ח: מפני שמקרב את **כיבויין, לשון רבים**'. וכן מבואר בתוספות הרא"ש,²⁷ שרש"י גרס 'שמקרב כיבוי', 'ור"ת גורס כפירוש ר"ח מפני שמקרב **כיבויין, פי', של ניצוצות**'. ייתכן אפוא שבהעתקת הדברים קוצרה המילה 'כיבויין', כדרך המעתיקים, ולכן השתבשה משמעות הדברים בתוספות שלנו, ובכל אופן, אין לכל זה עניין עם מחיצת המים המוזכרת בהמשך דברי התוספות.

(ב) בתוספות מתואר המקרה שבו יש איסור כמקרה שבו 'אין הפסק בין מים לניצוצות, ומיד נכבות', ונראה אפוא שגם מחיצת המים שהוזכרה בתוספות היא כזו שצמודה לאש, ואין הפסק בינה לאש, ומיד מכבה את האש. לפי זה, מסתבר שמחיצת מים המונחת בריחוק מקום מן האש, ומשפיעה על האש רק לאחר זמן ניכר שבו האש התקדמה כלפיה, תוגדר כ'גרמא' ולא כמעשה גמור, גם לשיטת התוספות. וכן משמע מלשון הרשב"א בהבאת דיון זה (שבת מז ע"ב ד"ה מפני): 'ופעמים **שעם נתינתו** יפלו הניצוצות, והוא מגביה הכלי ומכבה אותן'. גם בלשון ר"ח הנ"ל נכתב 'מיד', כחלק מתיאור החומרה שבקירוב כיבוי.

(ג) התוספות מסתייגים מדברי ר"ת, ומקשים על איסור מחיצת מים, מכך שבירושלמי מפורש להיתר, וכן מסיקים התוספות גם מהיתר נתינת מים על טלית שבבבלי. התוספות ממשיכים ומבארים כי יש יותר מקום להקל במחיצת מים מהעמדת כלי עם מים לקבל ניצוצות, מכיוון שבמחיצה אין האש נופלת לתוכה להדיא. נראה שהכוונה לומר שהמחיצה רק עוצרת את התקדמות האש. בהמשך דבריהם, התוספות מיישבים את ההבנה האוסרת מחיצת מים עם היתר נתינת מים על טלית, שמחיצת מים חמורה יותר וישירה יותר, אך נתינת מים על טלית, 'אינו אלא שלא תתפשט האור'. בתוספות הרא"ש נכתבה רק ההסתייגות מדברי ר"ת, והקולא שיש במחיצת מים, ולא הובא ההסבר שלפיו מחיצת מים חמורה יותר מנתינת מים על טלית. מכך עולה אפוא שלפי הרא"ש הקושיה על דברי ר"ת מהירושלמי ומהבבלי בעינה.

ד. סיכום הדין במחיצת מים

מכל האמור נראה שיש כמה סיבות טובות להתיר העמדת מחיצת מים בריחוק מקום מן האש, לצורך כיבוי האש כשתגיע בעתיד למחיצה זו: (א) נראה שמדברי הרי"ף אין מקור

26. שבת מז ע"ב: 'אפילו תימא רבנן, שאני הכא - מפני שמקרב את כיבוי'.

27. תוס' הרא"ש, שבת מז ע"ב ד"ה מפני.

לאסור מהדרגה השנייה ומעלה. (ב) נראה שר"ח לא התייחס למחיצת מים. (ג) ר"ת אסר העמדת מחיצת מים לצד האש, אך התוספות העירו שבירושלמי מפורש להיתר, וכך משמע גם בבבלי. (ד) נראה שגם ר"ת לא אסר אלא במחיצת מים שצמודה לאש, ולא מחיצת מים בריחוק מקום מהאש.

ה. נקודת הגבול בין 'גרמא' ל'מעשה' לפי הגדרתו של הרב רוזן

יש לברר היכן נמצאת נקודת הגבול בין 'גרמא' ל'מעשה', לפי הגדרתו של הרב רוזן. (א) עשיית מחיצה בכלים מלאים מים כדי שלא תעבור הדליקה - נראה שכאן מתקיימת הגדרת 'גרמא', שהרי המים מונחים במקום שבו הם אינם פועלים כלום, ונדרשת התקדמות של האש והתבקעות של הכלים כדי לגרום למים לפעול פעולת כיבוי. (ב) נתינת מים על טלית שאחז בה האור - נראה שעונה על ההגדרה, שכן נדרשת התקדמות של האש כדי שהמים ישפיעו עליה, ונתינת המים כשלעצמה אינה מחוללת את התוצאה ואף אינה מתחילה תהליך.

(ג) עשיית מחיצת מים בלי הפסק כלי בפני הדליקה - נראה שאם המחיצה צמודה לאש ומתחילה מיד להפשיר, אין זה 'גרמא' כהגדרתה בידי הרב רוזן, שכן פעולת עשיית המחיצה אינה נפרדת מכיבוי האש הנגרם על ידיה ומהווה תוצאה שלה. אם המחיצה מרוחקת מהאש, ומפשירה רק בעקבות התקדמות האש, נראה שההגדרה מתקיימת, אלא שמכיוון שטבע המים להפשיר גם ללא אש בקרבתם, צריך שהמרחק יהיה גדול דיו כדי שהפשרה זו לא תשפיע על בעירת האש, אלמלא התקדמות האש לכיוון מחיצת המים.

(ד) נתינת מים תחת הנר לקבל ניצוצות - אם הניצוצות יוצאים תוך כדי נתינת המים, אין זה 'גרמא' כהגדרתה, שכן הנתינה אינה פעולה 'מתה', והתוצאה מיידיית ואינה לאחר זמן. אם הניצוצות יוצאים רק לאחר מכן, ההגדרה מתקיימת, אלא שבמקרה מסוים זה החמירו חכמים (תוספות).²⁸

(ה) פתיחת דלת כנגד מדורה בשבת, באופן שעלול לאפשר לרוח לכבות את המדורה - מכיוון שהרוח נכנסת מיידיית, ההגדרה אינה מתקיימת, והרי זה מעשה בידיים.

(ו) נתינת שמן בנר דולק - מכיוון שהשמן הניתן מצטרף לבעירה ועשוי לבעור מיד, נראה שההגדרה אינה מתקיימת, קל וחומר אם נוקטים שהשמן הניתן משפיע מיידיית על גודל הלהבה.

סיכום

שש הדרגות שמנה ה'מנחת יצחק' יוצרות הבחנה מדויקת בין 'גרמא' למעשה בידיים. לפי המתבאר, נראה שהדרך העיקרית בפוסקים היא להגדיר את שלוש הדרגות הראשונות כ'גרמא', ואת שלוש האחרונות כמעשה בידיים. דרך זו מתאימה להגדרתו העקרונית של

28. אמנם, יש לשונות של ראשונים שמהן ניתן להבין שגם כשהניצוצות יוצאים רק לאחר זמן, חל איסור תורה, וצ"ע.

הרב רוזן שלפיה יש רק שתי דרגות עקרוניות, שכן בשלוש הדרגות הראשונות נעשית פעולה 'מתה', ורק צירוף גורם נוסף לאחר זמן מביא לתוצאה של מלאכה, ואילו בשלוש הדרגות האחרונות, הפעולה האנושית יוצרת ישירות מלאכה. נמצא שיש התאמה עקרונית בין דברי ה'מנחת יצחק' לדברי הרב רוזן.

